

DEMOKRATIJA – DEFINISANJE I KARAKTERISTIKE

DEMOCRACY – ITS DEFINITIONS AND CHARACTERISTICS

ABSTRACT This paper provides a theoretical insight into the phenomenon of democracy as the most commonly used social system in the modern world. The paper first explains the concept and the emergence of democracy from the period of Ancient Greece, the democracy of Renaissance Italy to the modern representative democracy, and points to the differences between the theoreticians themselves in the interpretation and definition of this phenomenon. Democracy as a concept and as a social system is very complex so that it turned out to be rather difficult to derive one universal definition of it or to clearly establish its preconditions and characteristics, especially having in mind that in the contemporary society democracy as a social system is developing on very different socio-economic bases and preconditions.

Key words: democracy, the rule of the people, free elections, representative democracy.

APSTRAKT Ovaj rad pruža teorijski uvid u fenomen demokratije kao najzastupljenijeg društvenog sistema u savremenom svijetu. U radu se najprije objašnjava sam pojam i nastanak demokratije od perioda Antičke Grčke, demokratije renesansne Italije pa sve do savremene predstavničke demokratije i ukazuje na razlike među samim teoretičarima u tumačenju i definisanju ove pojave. Demokratija kao pojam i kao društveni sistem je veoma kompleksna tako da se pokazuje prilično teškim izvesti jednu univerzalnu definiciju ili jasno utvrditi njene preuslove i karakteristike, pogotovu što se demokratija kao društveni sistem u savremenom društvu razvija na veoma različitim društveno-ekonomskim osnovama i preuslovima.

Ključne riječi: demokratija, vladavina naroda, slobodni izbori, predstavnička demokratija.

Pojam i nastanak demokratije

Istorija ljudskog društva je istorija dominacije takvog društvenog poredka gdje manjina vlada nad većinom koja je uglavnom bez prava i slobode da odlučuje o društvenoj zajednici u kojoj živi, njenom obliku, strukturi i organizaciji. Težnje većine, kao i mnogih filozofa i naučnika još od vremena antičke Grčke, često su bile usmjerene ka ideji slobodnog društva, društva u kojem su svi jednaki i imaju ista prava, društva u kojem ne postoji apsolutna vlast, bilo monarha ili oligarhijske grupe, već se ona nalazi u rukama cijelog naroda. U takvom društvenom poretku narod odlučuje koga će postaviti na vlast, odnosno bira, kontroliše i smjenjuje vlast. Ovakav oblik vlasti ili društvenog poretka nije ostao samo želja i ideal vječito podčinjene većine ili ideja zanesenih intelektualaca. Naprotiv, istorija bilježi nekoliko perioda sa političkim sistemom u kojima je ostvarena volja naroda. Upravo takav politički sistem koji se naziva demokra-

tija, predstavlja stvarnost savremenog čovjeka i društva u kojem je postala univerzalna vrijednost i cilj koji svi žele da dostignu.

Demokratija ili vladavina naroda je društveni sistem oko kojeg danas postoji najveća saglasnost tako da nas, smatra Harison, okružuje gotovo kao vazduh (Harison: 2004). Osnovna odlika demokratije je da narod, odnosno građani učestvuju u političkom odlučivanju i daju legitimitet vlasti koja je odgovorna pred svojim biračima. To znači da demokratija ipak nije forma vladavine u kojem svi neposredno vladaju. To je vladavina izabrane manjine u interesu svih građana. „Demokratija postoji kada postoji otvoreno društvo u kome je odnos između onih koji vladaju i onih kojima se vlada preliminarno shvaćen u smislu da je država servis građana, a ne građani u službi države, da vlast postoji zbog naroda, a ne obrnuto“ (Sartori, 2001:102). Svakako u ovako organizovanom sistemu postoji realna opasnost da država prekorači svoja ovlašćenja. Protiv te mogućnosti demokratija se bori svojim zakonskim sistemom, prvenstveno ustavom, kojim se obezbjeđuje vladavina prava kao garancija da su svi jednaki pred zakonom. U demokratskom društvu, građani su jednaki i u pogledu ljudskih prava i sloboda. „Da bi neki režim smatrali demokratskim, u njemu moraju biti zaštićena prava individua i manjina – drugim riječima, mora biti garantovana sloboda njegovih građana“ (Plattner, 2010: 84).

U istoriji ljudskog društva razlikujemo tri perioda demokratije. Najprije grčku demokratiju koja se pojavila u petom vijeku p.n.e., demokratiju renesansne Italije i savremenu predstavničku demokratiju. Robert Dal (Dahl, 2000) smatra da o prvoj demokratiji možemo govoriti već kod primitivnih plemena koja su birala svoje plemenske poglavice (Huntington, 2004), najčešće starije članove za koje su osjećali da su kompetentni da vladaju grupom. Međutim, čim su se ljudska društva počela baviti zemljoradnjom, stočarstvom i trgovinom demokratski uslovi su nestali. Osnovni oblici demokratije koji su se razvili tokom istorije, su direktna demokratija karakteristična za grčki polis i indirektna, odnosno predstavnička demokratija. „Prva je vršenje vlasti za svoj račun i u tom smislu *direktno* vršenje vlasti, a u drugom slučaju je riječ o *kontroli* i ograničavanju vlasti“ (Sartori, 2001: 181).

Pojavu demokratije do koje je došlo usled transformacije u političkim idejama i institucijama kod starih Grka, Robert Dal smatra izuzetno važnom za cjelokupno ljudsko društvo, upoređujući je sa pronalaskom točka. Promjene koje su se odigrale u grčkom polisu uticale su na promjenu shvatanja svijeta i njegovih mogućnosti. Uspostavljanje demokratskog poretka značilo je konačan prekid sa autoritarnim i despotskim vladavinama i uspostavljanja takvog političkog sistema u kojem je „suvereni narod imao ne samo pravo da sobom vlada, već i da raspolaze svim resursima i institucijama potrebnim da se takva vizija ostvari“ (Dal, 1999: 69).

U razumijevanju pojma demokratije i njenog prvog oblika, najčešće se polazi od etimološkog značenja ove riječi, koje je po mnogima kontraverzno. Naime, demos (narod) i kratein (vladati), upućuju na osnovno značenje pojma demokratije a to je vladavina naroda. Ovakvo tumačenje, međutim, izaziva niz

nedoumica kod jednog dijela teoretičara, zbog čega se ovaj pojam smatra prilično diskutabilnim i neodgovarajućim za politički sistem na koji se odnosi. Tako recimo, Sartori, smatra spornim to što ako demokracija znači da se vlast nalazi u rukama naroda, pitanje je nad kim ona vrši vlast. Ako je demokracija vlast naroda nad samim sobom, narodna vlast, onda je demokracija društvo bez države. Etimološki posmatran pojam demokracije pokazuje nepodudaranje sa samim fenomenom, pogotovu kada je riječ o savremenoj demokraciji, zbog čega vlada cijela zbrka protivurječnih teorija i ideja. Savremena demokracija nema uslove za demokraciju polisa, nema uslove za etimološki koncept demokracije. Savremeno društvo je masovno društvo, društvo prenaseljenih gradova, tako da, prema Sartoriju (2001), ova nova stvarnost zahtjeva i novo ime. „Ako želimo da bukvalno tumačimo demokraciju onda rizikujemo da je nikad nemamo“ (Sartori, 2001: 101).

Sintagma, vladavina naroda, ipak se, opet uz određene kritike, najviše odnosi na grčku demokraciju, odnosno grčke gradove-države, sa po nekoliko desetina hiljada stanovnika. Ovakav obim gradova je najviše i pogodio održavanju neposredne demokracije, odnosno obliku uređenja u kojem su sam grad i njegovi stanovnici činili neraskidivo jedinstvo. Naime, sami građani su činili gradsku skupštinu i učestvovali u obavljanju javnih dužnosti. Oni su bili jednaki pred zakonom, imali su jednako pravo iznošenja svoga mišljenja pred skupštinom i pravo učešća u donošenju važnih odluka koje su se donosile u skupštini grada. Privatni život u grčkom polisu bio u potpunosti podređen javnom, a individualna sloboda je bila podređena opštoj političkoj slobodi. Smatralo se da se jedino u zajednici sa drugima mogu ispoljiti najbolje sposobnosti i da bez učešća u životu polisa čovjek ne bi mogao da razvije ili ispolji vrline i pozitivne osobine po kojima se ljudi razlikuju od životinja (Dal, 1999). Od građana se tražilo da usklade svoje interese i izbjegavaju političke konflikte kako bi njihove odluke težile opštem dobru. Čarls Tili (Charles Tilly) navodi da je svaki od polisa kao grad sa specifičnom istorijom i institucijama, brinuo o ravnoteži tri osnovna elementa: „izvršiocima, oligarhijskom savjetu i generalnoj skupštini građana“ (Tilly, 2007: 26).

Atinska demokracija predstavlja oblik direktne demokracije čija je osnovna odlika da je rezultat neposredne interakcije građana i da je lišena posrednika ili predstavnika. Odluke koje se donose na gradskoj skupštini tiču se svih građana i stoga one moraju biti rezultat pune saglasnosti. Ovakva organizacija društva, svakako je jedino bila moguća u manjim gradovima u kojima su se na trgu mogli okupiti svi slobodni građani. Prednosti malog grada grčki polisi su se odricali jedino u slučajevima zajedničke odbrane od neprijatelja, ali bez namjere potpunog ujedinjenja sa drugim polisima. Osnovne karakteristike participativne demokracije u antičkoj Grčkoj bile su: „neposredno učešće građana u donošenju odluka od zajedničkog interesa i u upravljanju javnim poslovima; jednakost među građanima; politička sloboda; i poštovanje pravde i zakona“ (Pavlović, 2009: 97).

Međutim, kada se kaže da u neposrednoj demokraciji u vlasti učestvuju svi građani, u antičkim polisima to je značilo slobodni ljudi. Kako primjećuje

Orlović „svi građani su bili jednaki, ali nisu svi bili građani“ (Orlović, 2008: 53). Samo su slobodni ljudi imali status građana i činili su demos. Robovi koji su činili skoro polovinu Atinske populacije, ljudi bez imovine, nepismeni pa i mnogi punoljetni građani kao što su žene, nisu predstavljali dio demosa i bili su potpuno isključeni iz vlasti. Stoga Dal (1999) sa pravom postavlja pitanje da li su građani vodili računa i o interesima običnih ljudi odnosno onih koji su isključeni iz političkog života. Pretpostavka je da su ih vjerovatno posmatrali u okviru opšte prihvaćenog stava o neohodnosti postojanja ljudi u podređenom položaju i ropstvu kao nečega što je potrebno za opšte dobro. Rad robova je zapravo i omogućavao građanima da učestvuju u javnoj politici.

Upravo činjenica da je veliki broj ljudi bio isključen iz vlasti, prema Tiliju (2007) stvara sumnju, da li se grčki polisi mogu nazvati demokratskim. Takođe, ona poteže i jedno novo pitanje a to je da li su svi ljudi jednako kvalifikovani da vladaju. Pristalice ideja stvaralaštva zastupaju ideju da državom treba da upravljaju samo sposobni stvaraoci koji su politički kompetentni, moralno su jaki, posjeduju filozofsko i instrumentalno znanje. Zbog toga, smatra Dal (1999), narod ne može da upravlja državom, jer nije kompetentan. Narod možda zna koji su njegovi interesi i potrebe, ali on ne zna kako da ih ostvari i šta treba da radi da bi postigao postavljene ciljeve. Pored ocjene da je grčka demokratija bila više ekskluzivna nego inkluzivna, negativnosti ovog oblika demokratije teoretičari prepoznaju i u poimanju same demokratije od strane njenih građana. Građani su demokratiju, naime, vezivali samo za polis kojem su pripadali. Univerzalni zahtjevi za slobodom, jednakošću ili ljudskim pravima njima su bili nepoznati. Sve ove kategorije se nisu prostirale dalje od polisa, što je jedan od razloga zbog kojeg nijesu uspjeli da se čvršće udruže da drugim polisima.

Pored antičke Grčke u isto vrijeme demokratija se razvila i u starom Rimu. Prema osnovnim karakteristikama, rimska demokratija je bila veoma slična grčkoj. Pravo učešća u vlasti najprije se isključivo vezivalo za patricije a kasnije i plebejce, ograničeno opet samo na muške članove zajednice. Generalna skupština je sazivana najčešće samo u hitnim situacijama, dok je samo jedan manji dio odraslih muškaraca imao status punopravnog člana upravnog savjeta ili drugih važnih tijela (Tilly, 2007). Za razliku od grčkih polisa koji su čuvali uske demografske i teritorijalne okvire, Rimska republika se proširivala osvajajući nove teritorije da bi zavládala cijelom Italijom pa i nekim teritorijama izvan nje. Proučavajući demokratiju Rimske republike, Dal (2000) navodi da su u osvojenim zonama narodi dobijali ravnopravan status rimskog građanina. Međutim, svoju republičku vladavinu Rim nikada nije na pravi način prilagodio uvećanju stanovništva i teritorije, pa je vremenom postalo gotovo neizvodivo da svi ljudi učestvuju u gradskoj skupštini na forumu. Rimska demokratija se ugasila usled sve učestalijih građanskih nemira, ratova, militarizacije i raširene korupcije, nakon skoro pet vjekova.

Drugi period demokratske vladavine, vezan je za Mletačku republiku, sa trajanjem od skoro milenijuma. Tokom ovako dugog perioda, Mletačka republika je nastojala da održi narodnu vlast u svojim gradovima, da obezbjedi mir i

prosperitet uz dobar pravni sistem i podsticanje kreativnosti i umjetnosti. Vlast u Republici upočetku je bila vezana za plemiće i krupne zemljoposjednike da bi kasnije uključila i novopečene bogataše, trgovce, pješadiju koji su dobili pravo učešća u gradskoj vlasti. Ipak većina građana je bila isključena iz donošenja, sprovođenja i administriranja zakona o kojima se brinula kvalifikovana manjina, koju su činili stvaraoci i stručnjaci u vještini vladanja. Oni su, prema Dalu (1999) upravljali u najboljem interesu svih i uz puno poštovanje načela jednakog pristupa jer se smatralo da će time interesi svih biti bolje zadovoljeni nego kada bi se o njima starali ljudi koji sami sobom upravljaju. Kao i u slučaju grčkog polisa i ovdje se postavlja pitanje koliko ovaj oblik demokratije odgovara etimološkom značenju samog pojma, vladavina naroda. Inače, pojmovi demokratija i republika u staroj Grčkoj i Rimu su se odnosili na isti tip ustavnog uređenja, narodnu vlast. Razlika u terminima se pojavila tek krajem XVIII vijeka.

Istorijski posmatrano, treći period pojave demokratije je započeo tokom XVIII i XIX vijeka razvojem institucije građanina i parlamentarizma. Međutim, veoma je interesantno da početke parlamentarizma srećemo u društvima Sjeverne Evrope još u VI vijeku, tačnije u Norveškoj. Vikinzi nisu bili upoznati sa demokratskom političkom praksom antičkoj Grčkoj i Rimu. „Djelujući iz logike jednakosti koju su primjenjivali na slobodne ljude, oni su, po svemu sudeći, samostalno stvorili vlastite skupštine“ (Dal, 2000: 24). I ovdje su jednakost i sloboda bila ograničeni samo na slobodne ljude, odnosno one koji su posjedovali bogatstvo i društveni položaj ali ne i na robove.

Definisanje demokratije

Iako je demokratija kao političko uređenje ostvarivala svoju praksu tokom više vjekova u različitim istorijskim epohama a u savremenom društvu predstavlja preovlađujući oblik društvenog uređenja, potpuna saglasnost oko njenog određenja još uvijek nije postignuta. Mnogi savremeni teoretičari pokušavaju obuhvatiti pojavu demokratije jednom jedinstvenom definicijom u kojoj bi se iscrpile sve njene osnovne odlike, međutim činjenica da se broj definicija neprestano uvećava, govori da se radi o veoma kompleksnoj pojavi. Naime, govoreći o demokratijama u ranijim istorijskim periodima kao i etimologiji termina demokratija, a imajući u vidu da se u savremenom svijetu demokratija ne pojavljuje u potpuno preciziranoj, jasnoj i čistoj formi, postaje jasno zašto se demokratija shvata na različite načine.

U najvećem broju poznatih definicija i određenja, demokratija se shvata najprije kao vladavina naroda, zatim kao sistem u kojem vlast ostvaruju svi građani preko svojih slobodno izabраниh predstavnika, kao sistem u kojem vlada većina uz poštovanje individualnih prava i prava manjina, sistem u kojem je zaštita ljudskih sloboda institucionalizovana, u kojem se štite osnovna ljudska prava, sprovode redovni slobodni i fer izbori, postoji vladavina prava koja svim građanima pruža jednaku pravnu zaštitu, u kojem je vlast decentralizovana na regionalni i lokalni nivo, u kojem građani imaju odgovornost da učestvuju u

političkom sistemu, koji je posvećen vrijednostima tolerancije, saradnje i kompromisa i tako dalje.

Sva ova različita poimanja demokratije uglavnom ističu neke od njenih osnovnih karakteristika. Analizirajući mnoga od tih tumačenja jedan broj teoretičara je uočio izvjesne sličnosti među definicijama i pokušao da ih klasifikuje. Tako Đovani Sartori (2001) smatra da se definicije demokratije mogu podijeliti u dvije grupe. Prvu grupu čine fundamentalne definicije, koje nastoje da shvate i potpuno objasne demokratiju, polazeći od naroda kao suverenog iz čega sve ostalo proizilazi. Druga grupa definicija se naziva instrumentalnom i nastoji na odgovori na pitanje kako to demokratija funkcioniše. Ove definicije akcentiraju na demokratskim mehanizmima i procedurama, pristupajući demokratiji kao višepartijskom sistemu.

Čarls Tili (2007), sa druge strane smatra da postoje četiri osnovna tipa definicija demokratije: ustavni, suštinski, proceduralni i procesu orjentisani. Ustavni pristup se koncentriše oko prava koje režim koristi u političkoj aktivnosti. Suštinski pristup se fokusira na uslove života i politiku koju određeni režim promovise, npr. promocija blagostanja, ličnih sloboda, sigurnosti, pravičnosti, socijalne jednakosti, javne rasprave i mirnog rješavanja konflikta. Definicije demokratije koje pripadaju proceduralnom tipu usmjerene su na procjenjivanje demokratske neke zemlje na osnovu prakse i procedura koju ona sprovodi, pri čemu najveću pažnju pridaju sprovođenju izbora. Procesu orjentisane definicije se bave identifikacijom minimuma procesa koji moraju biti konstantno prisutni u jednom društvu da bi se ono moglo smatrati demokratskim, kao npr: efikasno učešće članova zajednice u politici, jednakost u glasanju, posvećeno razumijevanje, kontrola dnevnog reda i uključivanje odraslih.

I Leri Dajmond (2008) takođe pokušava da grupiše definicije demokratije. On razlikuje dvije grupe: „tanku“ i „debelu“. U prvu grupu spadaju one definicije koje demokratiji prilaze na minimalistički način, smatrajući demokratijom sve one sisteme koje imaju redovne slobodne i fer izbore. Sa druge strane „debele“ definicije, za razliku od prve grupe definicija, imaju čitavu listu zahtjeva da bi se neki sistem mogao nazvati demokratskim, kao što su slobode i prava pojedinca, etničkih i religioznih grupa, pravo na glasanje, jednakost pred zakonom, kontrola izabranih predstavnika, pristup različitim izvorima informacija, kontrola nad policijom i slično.

Jedan od prvih teoretičara koji su se bavili pojmom demokratije je francuski politikolog Aleksis de Tokvil, koji je demokratiju proučavao tokom XIX vijeka u SAD-u. Posmatrajući prilike u Americi, Tokvil uočava specifičnosti tog sistema koje se, prema njegovom mišljenju, prvenstveno ogledaju u jednakosti i međusobno jednakom vrednovanju građana te zemlje. Takav sistem on naziva socijalnom demokratijom, definišući je, prema Sartoriju, kao „društvo u kome *etos* traži od svojih članova da gledaju jedni na druge i da postupaju jedni sa drugima kao sa društveno ravnopravnim bićima“ (Sartori, 2001:89). Tokvil demokratiju posmatra kao skup malih zajednica i udruženja koji predstavljaju nervni sistem građanskog društva. Sloboda učestvovanja u javnom životu i

sloboda raspolaganja svojom ličnošću zajedno sa jednakošću predstavljaju osnovne odlike demokratskog društva. Zbog toga on demokraciju i određuje kao „punu slobodu kombinovanu sa jednakošću“ (Tocqueville, 1990: 173).

Minimalističko shvatanje demokracije koje prema Dajmondovoj klasifikaciji definicija demokracije spada u grupu „tankih“ definicija, zastupa Jozef Šumpeter prema kojemu se suština demokracije sastoji u takmičarskim izborima za izbor efikasne vlasti. Gradeći svoju teoriju demokracije, Šumpeter polazi od klasične doktrine demokracije kritikujući njene osnovne kategorije: opšte dobro i volju naroda. Prema njegovom mišljenju, „opšte dobro u pogledu kojeg bi se svi ljudi mogli složiti“ (Šumpeter, 1960: 357) ne postoji, a u demokratskim društvima ne vlada narod ili većina već izabrani predstavnici, što klasičnu doktrinu čini prilično nerealnom i udaljenom od stvarnosti. Demokracija ne znači da narod upravlja društvom već da je uloga naroda da stvori vladu ili posredničko tijelo koje će stvoriti izvršno tijelo ili vladu. Na osnovu ovog stava Šumpeter dolazi do sledeće definicije koja više odgovara „stvarnoj funkciji demokracije u savremenom svetu“ (Kaningam, 2003: 29): „demokratska metoda je onaj ustavni način da se dođe do političkih odluka, pomoću kojeg pojedinci dobivaju ovlašćenje da donose odluke putem konkurentne borbe za sticanje glasova u narodu“ (Šumpeter, 1960: 380-381). Uvidjevši opasnost da narod može da izabere svoje predstavnike i na potpuno nedemokratski način, on dodaje još jedan kriterijum demokratskom metodi a to je slobodna izborna utakmica.

Šumpeterova definicija demokracije pripada i grupi proceduralnih definicija čija je prednost u tome što „pruža analitičku preciznost i empirijska sredstva koja pojam demokracije čine upotrebljivim“ (Hantington, 2004: 14). To znači da ovakve definicije omogućavaju rangiranje demokracija prema stepenu uspešnosti. Proceduralan pristup demokraciji zastupa i Semjuel Hantington koji smatra da se „politički sistem dvadesetog veka određuje kao demokratski u stepenu u kome su njegovi najmoćniji donosioci kolektivnih odluka izabrani na pravičnim, poštenim i periodičnim izborima na kojima se kandidati slobodno nameću za glasove i u kojima učestvuje celokupno odraslo stanovništvo“ (Isto). Suština demokracije je u otvorenim, slobodnim i pravičnim izborima.

Pojam demokracije slično određuje i Džon Kin. On smatra da je demokraciju „najbolje shvatiti kao sistem proceduralnih pravila s normativnim implikacijama“ (Kin, 1995:124). Proceduralnim pravilima je utvrđeno ko ima pravo da donosi kolektivne odluke i kojim procedurama se mogu donijeti bez obzira na koju se oblast života demokracija primjenjuje. Procedure za donošenje odluka su takve da osiguravaju najbolje i najpotpunije kvalitativno učešće svih zainteresovanih strana. Pod minimalnim zahtjevima demokratskih procedura Kin podrazumijeva: jednako i sveopšte pravo glasa, vladavinu većine i zagarantovana prava manjina, pri čemu kolektivne odluke moraju biti odluke većine koja ima pravo da ih donosi, vladavinu prava, ustavna jamstva za slobodu udruživanja i izražavanja kao i druge slobode.

Uvaženi kritičar demokracije Robert Dal, svoju misao je više usmjerio na jedan oblik demokracije koji je nazvao poliarhija. Osnovna supstanca demokracije je u trajno prisutnoj odgovornosti vlade prema zahtjevima svojih građana

koji su politički jednaki. Stoga demokratiju shvata kao takav „politički sistem čija je jedna od karakteristika njegova sposobnost da bude potpuno, ili gotovo potpuno, odgovoran svojim građanima“ (Dal, 1997:11-12). Da li takav sistem sada postoji ili ne, Dal smatra manje važnim, ali može da posluži kao hipotetički sistem, „kao osnova za vrednovanje stepena do kojeg su se pojedini sistemi približili toj teorijskoj granici“ (Dal, 1997:12). U osnovne kriterijume demokratije Dal ubraja: slobodu da se stvaraju organizacije i da se u njih stupa; slobodu govora; pravo glasa; pravo izbora u javne službe; pravo političkih vođa da se takmiče za podršku i glasove; alternativne izvore informacija; slobodne i poptene izbore; da institucije koje stvaraju politiku vlade zavise od izbora i na druge načine izraženih zahtjeva. Dalovo tumačenje demokratije spada u Tilijev procesu orjentisani pristup demokratiji.

Sa Dalovom shvatanjem da je reagovanje vlasti na želje glasača jedan od neophodnih uslova demokratije slaže se Arent Lajphart (2003), koji navodi da demokratiju posmatra kao poliarhiju u Dalovom značenju. Njegovo tumačenje demokratije se poklapa sa Linkolnovom definicijom demokratije kao vladavine naroda za narod, pri čemu Lajphart pojašnjava da sintagma „vladavina naroda“, „podrazumeva mogućnost biranja na javne funkcije kao i slobodne i poštene izbore, a izbori ne mogu biti slobodni i poštteni ukoliko nema slobode izražavanja i udruživanja, i to kako pre, tako i između izbora“ (Lajphart, 2003: 106). Baveći se Lajphartovim tumačenjem demokratije, Vučina Vasović pojašnjava da Lajphart ne posmatra demokratiju kao sistem vladavine koji u potpunosti ispunjava sve demokratske ideale, već mu se samo u razumnom stepenu približava (Vasović, 2003:20).

Demokratija je društvo u kojem postoji odgovornost vlasti prema biračima koji su svoje predstavnike izabrali na izborima, smatra Sartori (2001). Vlast se bira u konkurentskoj borbi između partija, „kao što se i tržišna ekonomija zasniva na konkurenciji proizvođača“ (Sartori, 2001: 121), s tom razlikom što je zakonski teže kontrolisati političku konkurenciju. I Sartori daje veliki akcenat izborima na kojima građani slobodno izražavaju svoje mišljenje i stoga moraju biti slobodni. Demokratsko društvo mora biti slobodno i bez pritiska diskrecione i nekontrolisane političke vlasti. Međutim, iako ukazuje na osnovne karakteristike demokratije, Sartori se ne usuđuje da pruži konačan sud o tome šta je demokratija i kakva ona treba da bude. Ondefiniše demokratiju kao „mehanizam koji proizvodi otvorenu poliarhiju čije takmičenje na izbornom tržištu daje moć narodu, a posebno nameće obavezu davanja odgovora svojim biračima“ (Sartori, 2001: 157), međutim naglašava da se radi o deskriptivnoj ali ne i preskriptivnoj definiciji.

Za Čarlsa Tilija, demokratija predstavlja određeni oblik odnosa između države i građana. Stepem razvoja demokratije u nekoj zemlji, prema njegovom mišljenju, mjeri se obimom usaglašenosti postupaka države sa zahtjevima građana. Stoga, on utvrđuje: „*režim je demokratski sve dotle dok se politički odnosi između države i njegovih građana sastoje od jasnih, ravnopravnih, sigurnih, zaštićenih i međusobno povezanih konsultacija*“ (Tilly, 2007:13-14).

Navedena određenja demokratije pokazuju da su savremene teorije demokratije najvećim dijelom usmjerene ka empirijskom utvrđivanju procedura i pravila demokratije koje su u funkciji ostvarivanja i održavanja demokratije u nekom konkretnom društvu. Savremene teorije demokratije su izgubile oštrinu u pogledu normativnog i teleološkog pristupa demokratiji, tako da je sve manje zastupnika onih teorija koje od demokratije traže ostvarivanje vrijednosti i ideala koje su zahtjevale klasične demokratske teorije. Predstavnicima teoretičara empirijske teorije, uočava Sartori (2001), smatraju da čovjek savremenog društva nije sposoban da nosi breme brojnih utopističkih teorija, i da nema želju ni sposobnost da učestvuje u svakodnevnim političkim poslovima, tako da cilj političke elite više „nije da organizuje društvo za ostvarenje nekog projektovanog ideala već da organizuje populaciju tako da učestvuju u biranju svojih političkih predstavnika odnosno elite koja će upravljati političkim poslovima u užem smislu“ (Sartori, 2001: 34).

Preduslovi i karakteristike demokratije

Pojmovno određenje i brojne definicije demokratije pokazale su da su teoretičari kroz istoriju pokušavali da utvrde koje su to osnovne karakteristike demokratije kao i koji su to uslovi koji najviše pogoduju njenom nastanku i omogućavaju njen dalji razvoj. Svakako, demokracija kao politički sistem sadrži određene odlike kojima se razlikuje od drugačijih sistema, međutim pokušaji da se potpuno precizno i nepogrešivo utvrde nesumnjive karakteristike demokratije bez kojih se neko društvo ne može nazvati demokratskim i da se nedosmisleno utvrde uslovi u kojima će se demokracija neosporno javiti naučni je izazov koji savremeni teoretičari demokratije sve više posmatraju iz drugačije perspektive.

Naime, razmišljanje o tome da li je neka zemlja pogodna za demokraciju ili ne, Dajmond i Platner smatraju potpuno pogrešnim. Društvena dešavanja tokom dvadesetog vijeka su pokazala da razmišljanje o pogodnosti treba postaviti nešto drugačije. Zapravo, „država ne mora da bude podesna *za* demokraciju; već, treba da postane podesna *kroz* demokraciju“ (Sen, 2001: 4). Opredjeljenost društava sa različitim socio-ekonomskim, političkim i kulturno-istorijskim pretpostavkama za demokratski razvoj, zatim pojavljivanje nekih novih interesa i formi učestvovanja, pokazuju opravdanost sve zastupljenijeg mišljenja da je demokracija fenomen koji se razvija i mijenja, kao i politički sistem koji nije savršen niti dovršen. Institucije demokratije se usavršavaju i produbljuju, postojeće demokratije postaju snažnije a nove demokratije se na svoj način probijaju na tom putu što govori da je demokracija sposobna da se prilagođava novim uslovima. „U njenom razvoju, upravo je impresivna bila sposobnost adaptacije“ (Orlović, 2008: 51).

Različitost osnovnih društvenih uslova na kojima se gradi demokratsko društvo u vremenu XX i XXI vijeka ipak ne znači da se ne mogu izdvojiti određeni uslovi koji više od drugih pogoduju nastanku tog društvenog oblika. Oni društveni sistemi koji nemaju potrebne karakteristike ne mogu ni očekivati

napredak demokratije, smatra Šumpeter (1960). On izdvaja četiri osnovna uslova koja moraju biti zadovoljena da bi demokratija pokazala uspjeh. Prvi uslov je da političari koji upravljaju političkom mašinom, „koji se biraju da vrše funkcije u parlamentu, dolaze na položaje u vladi – treba da raspoložu dovoljno visokim kvalitetima“ (Šumpeter, 1960: 410). Drugi uslov je da „efikasni domet političke odluke ne treba suviše dugo protezati“ (Šumpeter, 1960: 411), a to znači da političari treba da znaju mogućnosti i granice političkog sistema u okviru kojeg donose odluke kako ne bi donosili političke besmislice. Treći uslov je da vlada mora biti sposobna da upravlja službama birokratije kako bi efikasno obavljale svoj posao dok je četvrti uslov demokratska samokontrola koja podrazumijeva prihvatanje zakona i svih naređenja nadležnih organa od strane svih građana i društvenih grupa. Grupe uslova koje Šumpeter navodi mogle bi se dijelom vezati i za druge političke sisteme. Njihova osnovna funkcija je da se njima obezbjeđuje stalno obnavljanje i očuvanje demokratskog sistema u skladu sa prihvaćenim političkim metodama.

Shvatanje da se demokratija ne može očuvati u za nju nepovoljnim uslovima takođe zastupa Robert Dal (2000), koji se opsežno bavio uslovima i kriterijumima demokratije. Proučavajući demokratska kretanja tokom XX i XXI vijeka Dal on najprije dolazi do zaključka da se može izdvojiti pet uslova koji utiču na postojanje demokratije u nekoj zemlji a koji veoma dobro odgovaraju demokratskim institucijama: nadzor nad vojskom i policijom od strane izabranih predstavnika vlasti; demokratska uvjerenja i politička kultura; nepostojanje snažne strane kontrole koja bi se neprijateljski odnosila prema demokratiji; savremena tržišna ekonomija i društvo i nerazvijen subkulturni pluralitet.

Proučavajući dalje demokratski sistem i upoređujući ga sa drugim sistemima Dal (2000) zaključuje da demokratija u odnosu na sve moguće alternative ima najmanje deset prednosti. Prva prednost se sastoji u tome što demokratija pomaže da se spriječi vlast okrutnih i pokvarenih autokrata i time spriječi šteta koju oni drugima nanose. Međutim, i sama demokratska vlast nanosi štetu svojim građanima pogotovu onima koji bivaju nadglasani od većine. Druga prednost je da „*demokratija jamči svim građanima niz temeljnih prava koja im drugi sistemi ne jamče*“ (Dal, 2000: 54). Demokratija ima takav pravni sistem koji je, prema Dalu, kamen temeljac demokratskog vladanja. Ovaj pravni sistem pojačava individualna prava i jednakost koji u demokratskom društvu nijesu samo puka apstrakcija. Treća prednost se odnosi na osiguravanje širokog raspona ličnih sloboda, kao što je sloboda izražavanja. Pomoć ljudima u zaštiti njihovih temeljnih ličnih interesa, potreba i želja peta je prednost demokratije koju građani mogu da ostvare participiranjem u vlasti makar putem izbora. Peta prednost glasi: „*Samo demokratska vlast pruža ljudima maksimalne mogućnosti korišćenja slobode samoodređenja – tj. življenja pod zakonima koje su sami odabrali*“ (Dal, 2000: 59). Učestvujući u procesu donošenja zakona građaninu se pruža prilika da iznese svoje mišljenje koje može biti uključeno u zakon. Šesta prednost pokazuje postojanje moralno odgovornih građana koji se ponašaju i djeluju u skladu sa usvojenim zakonima i donesenim kolektivnim odlukama.

Sedma prednost demokratije je ta što ona podstiče ljudski razvitak više nego drugi sistemi. Ljudski razvitak, smatra Dal, je teško izmjeriti, međutim, konsenzus oko najpoželjnijih čovjekovih kvaliteta kao što su poštenje, iskrenost i hrabrost, odgovornost i slično imaju više šansi da se razviju u demokratiji. Osmu prednost demokratije se sastoji u tome što demokratska vlast razvija visok stepen političke jednakosti. Navedenih osam prednosti demokratije, Dal veže za prošle i sadašnje demokratije. Međutim, sledeće dvije prednosti on veže samo za demokratiju XX i XXI vijeka. Stoga, deveta prednost bi bila u tome što savremene predstavničke demokratije ne vode ratove već teže kompromisu a deseta da zemlje sa demokratskom vlašću teže da budu bogatije od drugih. Poslednje dvije prednosti demokratije su povezane sa karakterom tržišne ekonomije. Prelazeći granice nacionalne države ekonomijom demokratske zemlje nastoje da razvijaju dobre ekonomske i druge odnose a ne da ih kvare. Takva ekonomska politika ih između ostalog dovodi do većeg materijalnog bogatstva.

Prednosti koje demokratija ima u odnosu na druge političke oblike predstavljaju sistemske karakteristike demokratije koje u postojećim demokratijama istovremeno označavaju njeno aktuelno stanje ali i pravac kretanja i cilj kojem svaka pojedinačna demokratija nastoji da se što je moguće više približi ili ostvari. Savršeno demokratsko društvo sa svim nabrojanim karakteristikama koje se u potpunosti ostvaruju ne postoji. Demokratija nije dostigla konačnu formu, pitanje je da li neki sistem to uopšte i može dostići, već se i dalje mijenja i usavršava, prilagođava i razvija, tako da se i njene sistemske prednosti ostvaruju u različitom stepenu. Teoretičari su stoga prilično oprezni kada proglašavaju neke karakteristike demokratije neophodnima, tako da ih najčešće označavaju kao promjenjive koje doprinose demokratiji.

Činiocima koji doprinose demokratiji, bavio se i Semjuel Hantington (2004) u svojoj knjizi *Treći talas*. Ne želeći da njegova teorija demokratije utvrđuje njene determinante već radije da je objasni kao pojavu, Hantington navodi čitavu listu pojedinačnih karakteristika koji mogu biti uzroci demokratije u pojedinim društvima. Neki od tih uzroka su: visok nivo ekonomskog razvoja, relativno jednaka raspodjela prihoda, tržišna ekonomija, društvena modernizacija, snažna srednja klasa, visok nivo pismenosti i obrazovanja, društveni pluralizam, političko nadmetanje, nizak nivo građanskog nasilja, političke vođe posvećene demokratiji, tradicija tolerancije i kompromisa, tradicija poštovanja zakona i individualnih prava i dr. Ovi uzroci nemaju jednaki uticaj na nastanak demokratije i stoga se njihov značaj razlikuje među zemljama.

Jedan od uzroka demokratije koji se dugo vremena smatrao nesumnjivim jeste ekonomsko bogatstvo. Naime, smatra se da će se u bogatim zemljama demokratija prije razviti nego u siromašnim. O ovom uzroku demokratije vođene su velike rasprave. U prilog ovoj tvrdnji, prema navodima Dajmonda (2008), između ostalog govori nalaz Adama Pševorskog o korelaciji između stepena razvoja i mogućnosti za održivu demokratiju u periodu od 1950-1990. godine. Takođe, novija istorija pokazuje da se u zemljama sa visokim i srednjim dohotkom demokratija nikada nije raspala.

Međutim, empirijska istraživanja govore da od 1990. godine u svijetu postoji veliki broj demokratskih zemalja sa izuzetno niskom stopom prosječnog dohotka i da su na listi najsiromašnijih zemalja polovina od njih demokratske zemlje. Ako je demokracija karakteristika bogatih zemalja, kako se raširila i na siromašne zemlje, pita se Dajmond. Ipak, podaci govore da je demokracija u tim zemljama slaba i održava se sa velikim problemima, čime se pokazuje da se „demokracija može raširiti bilo gdje, ali ne može pustiti korjene i biti održiva svuda. Gdje nije vrednovana od ljudi, neće se pojaviti ili će kratko trajati“ (Diamond, 2008: 27). Ovakvo mišljenje dijele Iglehart i Welzel kada kažu : „Samo dostizanje određenog nivoa ekonomskog razvoja ne može po sebi da proizvede demokraciju; to se može desiti jedino promjenom načina na koji se ljudi ponašaju“ (Inglehart i Welzel, 2010: 551). Primjer ovakve zemlje je Indija koja ima održivu demokraciju od samog početka jer je u nju vjerovala kako elita tako i većina građana (Sen, 2001).

Takođe, Dovani Sartori podsjeća da ne treba gubiti iz vida da je samo prije vijek demokracija bila samo politička forma i da „ustavna država ne obezbjeđuje, niti se očekivalo da obezbjeđuje, ekonomska „dobra“; već prije da obezbijedi slobodu i „dobre stvari“ koje uz nju dolaze“ (Sartori, 2001). Dakle, više od vijeka demokracija nije zahtjevala ekonomski prosperitet niti je od njega zavisila.

Međutim, ako ekonomski napredak nekog društva ne predstavlja jednu od osnovnih determinanti demokracije, snažniji ekonomski razvoj sa sobom ipak nosi izvjesne prednosti koje su dobre za njen opstanak. Hantington (2004) smatra da je dobar ekonomski razvoj u velikoj mjeri doprinio promjeni društvene strukture i transformacije individualnih vrijednosti što je sa svoje strane ubrzalo procese demokratizacije. On izdvaja pet najdjelotvornijih uticaja ekonomskog razvoja na demokraciju. Prvo, nivo ekonomskog blagostanja društva oblikuje „vrijednosti i stavove građana“ podstičući osjećanja međusobnog povjerenja, životnog zadovoljstva i kompetentnosti. Drugo, povećava nivo obrazovanja u društvu. Kao treće, ekonomski razvoj doprinosi distribuciji resursa između društvenih grupa i olakšava prilagođavanje i sporazumijevanje. Kao četvrto, ekonomski razvoj otvara društva prema spoljnoj trgovini, investiranju, tehnologiji, turizmu i komunikacijama i kao peto pomaže širenje srednje klase koja se u odnosu na industrijsku radničku klasu uvećala i postala svjesna „ostvarenja svojih interesa kroz politiku izbora“ (Hantington, 2004: 59). Svakako ima primjera zemalja sa velikim ekonomskim bogatstvom, navodi Pavlović (2009) u kojima se ne može garantovati demokracija, kao što je primjer Saudijske Arabije.

Između ekonomskog razvoja i demokracije, međutim veza je dvosmjerna jer sa svoje strane i demokracija pruža povoljne uslove za dobar ekonomski razvoj i razvoj tržišne privrede. Demokracija ohrabruje investiranje garantujući privatnu svojinu i štiteći ljudska prava, podstiče efikasnu alokaciju sredstava, protok ideja, ljudi, dobara i kapitala (Pavlović, 2009). Sve ovo, prema nekim teoretičarima ukazuje da se „šanse za održanje i razvoj demokracije uvećavaju sa uspješnim ekonomskim razvojem“ (Pavlović, 2009: 115) a da dugotrajna

stagnacija i neuspjesi u privređivanju demokratski poredak mogu da dovedu u pitanje.

Ekonomski rast i razvoj je povezan sa procesom modernizacije koji pored pozitivnog dejstva na ekonomiju takođe pokreće socijalne i kulturne promjene u društvu pogodne za razvoj i održanje demokratije. Imajući u vidu tri talasa demokratizacije Inglehart i Welzel zastupaju stav, koji potvrđuje obimna empirijska građa, da se uslovi koji odgovaraju demokratiji vremenom mijenjaju i da ih modernizacija unapređuje. Pokrenute modernizacijom, socijalne promjene „prodiru u sve aspekte života, uvodeći specijalizaciju zanimanja, urbanizaciju, uvećavajući nivo obrazovanja, dužinu života i rapidan ekonomski rast“ (Inglehart i Welzel, 2009: 33).

Neophodan uslov kao i karakteristika demokratije jeste vladavina prava. Stabilna demokratija podrazumijeva vladavinu prava i poštovanje zakona predviđenih ustavom koji se u ovakvom tipu sistema odnosi jednako na sve građane. U demokratskom društvu vlast čini manjina koja je zahvaljujući većini građana došla na vlast. Međutim, iako većina organizuje vladu ona ustavom i zakonima mora da štiti i garantuje postojanost i nepovredivnost prava manjina i njihovo pravo na identitet. Od pravosuđa se zahtjeva da bude potpuno nezavisno od uticaja bilo koje grupe i političkog uticaja. Stoga se u demokratiji zahtjeva transparentnost rada i države i pravosuđa, kao jedan od mehanizama za kontrolu korupcije i zloupotrebe vlasti. U tom smislu samo u demokratskim zemljama se razvijaju specifična tijela koja prate i verifikuju rad svih izabраниh državnih zvaničnika. Jedno od tih tijela je i kancelarija ombudsmana.

Demokratija pokazuje svoju posebnost razvijanjem civilnog sektora koji takođe ima za cilj da vrši kontrolu vlasti i tako onemogući dominaciju samo jedne grupe. „Demokratija se ne završava na izborima za političko vodstvo, već podrazumeva aktivnu ulogu građana u civilnom društvu, koje je sposobno da proverava državu i da brani autonomiju demokratskih institucija od prevelike intervencije države i politike“ (Pavlović, 2009: 99). Učešćem građana u raznim društvenim aktivnostima i organizacijama od društvenog značaja ovaj sistem nastoji da pojača građanske kompetencije i osnaži učešće građana u političkom procesu. Građani stoga ne završavaju svoju političku aktivnost glasanjem na izborima, već angažovanjem u mreži društvenih organizacija pruža im se mogućnost da učestvuju u pitanjima od javnog značaja i time ojačaju povjerenje u demokratski sistem.

Naučno znanje o društveno-političkim sistemima pokazuje da različita društva imaju različite vrijednosti, znanja, stavove, vjerovanja i osjećanja prema aktuelnim društvenim i političkim pitanjima, odnosno različitu političku kulturu. Robert Dal (2000) smatra da su izgledi za stabilnu demokratiju u nekom društvu veći ukoliko njeni građani i političke vođe pokazuju demokratsku političku kulturu. „Najpouzdanija podrška dolazi kada su ta uvjerenja i sklonosti ugrađene u kulturu te zemlje i kad se one velikim dijelom prenose s naraštaja na naraštaj“ (Dal, 2000: 159). Demokratsku političku kulturu karakteriše uvjerenje građana da treba da uzmu učešća u vođenju politike svoje zemlje i da njihovo

učesće može da dovede do efikasnih promjena. Građani su kritičari vlasti koji ne dozvoljavaju da moć vladajuće grupe eskalira. Kao sistem sa različitim interesima i ambicijama građana koji su stalno u sukobu demokracija, smatra Dajmond, može da opstane samo ako se oni rješavaju mirnim i pravnim putem. U demokraciji građani vjeruju u demokraciju kao najbolji politički sistem, poštuju jedni druge i spremni su za pregovore i kompromise. „To podrazumjeva potrebu za pragmatizmom i fleksibilnošću, sposobnost da se prevaziđu ili ponekad suspenduju ideološka vjerovanja i etnička solidarnost“ (Diamond, 2008: 155-156).

Poper (1998) demokratsko društvo svrstava u otvorena društva koja za razliku od zatvorenih kolektivističkih društava odbacuje apsolutni autoritet koji nameće tradicija nastojeći da izgradi tradiciju slobode, humanosti i racionalne kritike. Otvoreno društvo oslobađa kritičku moć čovjeka i razvija razuman i odgovoran odnos pojedinca prema svojim ličnim odlukama. Pavlović navodi da se otvorenost „iskazuje kao mogućnost da se slobodno izraze različiti interesi pojedinaca i društvenih grupa“ (Pavlović, 2009: 83). Otvoreno društvo počiva na slobodi kretanja ljudi i ideja što omogućava da se čovjek otvara prema okruženju i svijetu. U odnosu na otvorena društva u kojima je izražena sloboda individue, zatvorena društva su u suštini autoritarna i pogoduju razvijanju diktature. Praveći razliku između demokracije i diktature Hantington potvrđuje snažnu korelaciju između demokracije i individualne slobode. Demokracija je u odnosu na autoritarna društva stabilan sistem u kojem se neslaganje unutar sistema rješava mirnim putem što onemogućava pojavu nasilja. Vlada nikada ne koristi nasilje protiv svojih građana a od početka dvadesetog vijeka demokratske zemlje vode miroljubivu spoljnu politiku. „Širenje demokracije u svetu znači širenje zone mira u svetu“ (Hantington, 2004: 32).

U savremenom dobu demokracija se smatra najboljim društvenim uređenjem. Takav stav podržava i Ros Harison smatrajući da je osnovna vrijednost demokracije u tome što je ona dobra po sebi a i na osnovu onoga što predstavlja, inkorporira, proizvodi. „Nešto se uzima da predstavlja dobro zato što unapređuje ljudsku sreću ili blagostanje“ (Harison, 2004: 172) a to su neke od istaknutih karakteristika demokracije. Demokracija kao univerzalna vrijednost takođe obogaćuje život svojih građana. Dajmond i Platner ističu tri načina na koje se to ispoljava. Najprije demokracija svojim građanima pruža političku slobodu odnosno politička i građanska prava koja kroz mogućnost političkog učesća predstavljaju intrinzičku vrijednost ljudskog života i dobrobiti. Demokracija, po njima zatim ima instrumentalnu vrijednost time što uvećava i podstiče političku pažnju na građane a treća vrijednost se sastoji u tome što „daje priliku građanima da uče jedni od drugih, i tako pomažu zajednici da izgradi svoje vrijednosti i prioritete“ (Diamond i Plattner, 2001: 10).

Literatura

- Dahl, R. A. (2000). *O demokraciji*, Zagreb: Politička kultura.
- Dal, R. (1997). *Poliarhija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Dal, R. (1999). *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica: CID.
- Diamond L., Plattner M. F. (2001). *The Global Divergence of Democracies*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Diamond, L. (2008). *The spirit of democracy*, New York: Holt Paperbacks.
- Hantington, S. (2004). *Treći talas*, Podgorica: CID.
- Harison, R. (2004). *Demokratija*, Beograd: CLIO.
- Inglehart, R., Welzel C. (2009). *Development and Democracy: What We Know about Modernization Today*, Foreign Affairs, March/April.
- Kaningam F.(2003). *Teorije demokratije*, Beograd: Filip Višnjić.
- Kin, Dž. (1995). *Mediji i demokratija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lajphart A. (2003). *Modeli demokratije*, Podgorica: CID.
- Orlović, S. (2008). Klasična i savremena shvatanja demokratije, Fakultet političkih nauka, *Godišnjak*, str 47-71
- Pavlović, V. (2009). *Civilno društvo i demokratija*, Beograd: Službeni glasnik.
- Plattner, M. F. (2010). Populisam, Pluralism and Liberal Democracy, *Journal of Democracy*, January, Volume 21, Number 1, str. 81-92
- Poper, K. (1988). *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beograd: BIGZ.
- Sartori. Đ (2001). *Demokratija šta je to?*, Podgorica: CID.
- Sartori. G. (2001). How Far Can Free Government Travel?, u: Diamond L., Plattner M. F, (ed), *The Global Divergence of Democracies*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Sen, A. (2001). Democracy as a Universal Value, u: Diamond L., Plattner M. F. (ed), *The Global Divergence of Democracies*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Šumpeter, J. (1960). *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Beograd: Kultura.
- Tilly, C. (2007). *Democracy*, New York: Cambridge University Press.
- Tocqueville, A. (2002). *Democracy in America*, Pennsylvania State University.
- Vasović V. (2003). Lajphartova konsociaciona demokratija, u: Lajphart A. *Modeli demokratije*, Podgorica: CID.